

Vita a Washingtoni Konszenzusról

Mihályi Péter*

A „washingtoni konszenzus” jelentősége a posztoszocialista országok számára

Kereken 20 éves a washingtoni konszenzus (WK), melynek a mából visszatekintve az a legfőbb jelentősége, hogy deklarálta: nincs kétféle normatív közgazdaságtan – egy az OECD-országokra, egy meg Latin-Amerikára, illetve a fejlődő országokra általában. Véletlen időbeli egybeesés, hogy éppen ekkor omlottak össze a kelet-európai tervgazdaságok is. Az elmúlt 20 év válságait sokan a WK számlájára írják. Ez tévedés. Kétszáz évnyi tapasztalat igazolja, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen sajátossága az üzleti ciklusok hullámozása, a túltermelési válságok 5-12 évenkénti előfordulása, és hozzá tartoznak a rendszerhez a váratlanul kirobbanó pénzügyi válságok is – pontosan azon okok miatt, amiket Marx is, Schumpeter is körülírt.

Éppen 20 évvel ezelőtt, 1989 tavaszán fogalmazta meg John Williamson, amerikai közgazdász azt a nevezetes 10 pontot, ami pár hónappal később „washingtoni konszenzus” (WK) néven vonult be a modernkori gazdasági elméletek fogalomtárába.

Fontos a helyszín is, és az időpont is. Williamson, egy nagy presztízsű intézmény, az *Institute for International Economics*¹ főmunkatársaként, az akkor már harmadik ciklusát töltő republikánus többség, illetve a két washingtoni pénzintézet, a Nemzetközi Valutalap (IMF) és a Világbank döntéshozóit próbálta paradigmaváltásra ösztönözni Latin-Amerika ügyében. Washingtoni szemszögből nézve nagyon is indokolt volt, hogy az Egyesült Államokkal közvetlenül szomszédos karibi, a közép- és dél-amerikai térség 45 országával a kormányzat, illetve a mindenkori washingtoni kormány által erősen befolyásolt két pénzintézet egy nyelven beszéljen, és ne adjanak homlokegyenest ellenkező elvekből levezetett reformtanácsokat – mondjuk – Nicaraguá-

* egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Pénzügytan Tanszék

*A cikk a Heller Farkas Szakmai Hét keretében, a Budapesti Corvinus Egyetemen megszervezett, „A feltörekvő országok helyzete és kilátásai” c. szakmai konferencián, 2008. november 25-én elhangzott előadás szerkesztett és aktualizált változata. Megjelent: *Competitio*, 8. évf. 1. szám, 5–25. Köszönjük a közlés szíves engedélyezését.*

nak és Argentínának. Pontosabban szólva, Williamson úgy ítélte meg, hogy ekkor már a legfontosabb szereplők között meg is volt a konszenzus, és éppen ezt a konszenzust akarta tesztelni azon a novemberi washingtoni konferencián, ahol téziseit írásban prezentálta, s amelyek a következő év folyamán a többi írással együtt jelentek meg nyomtatásban (Williamson, 1990). Kelet-Európáról, a Szovjetunióról vagy más szocialista országról akkor még szó sem volt, hiszen amikor a szervezők a konferencia összehívásáról döntöttek még állt a Berliini Fal.² És nem került szóba a globalizáció sem, mert ez a kifejezés csak pár évvel később került be a közbeszédbe és a tudományos szaknyelv szótárába.³

Ezek az ajánlások az absztrakt elmélet szintjén nem tartalmaztak semmiféle forradalmi újítást. Sőt, a 10 pont lényegét valójában három pontban is össze lehetett volna foglalni:

- (i) fegyelmezett költségvetési politikára van szükség;
- (ii) az állami újraelosztás mértéke legyen minél kisebb;
- (iii) az áru-, a pénz- és a tőkepiacokat liberalizálni és magánosítani kell annak érdekében, hogy a feldolgozóipari export váljon a gazdasági növekedés motorjává.

Arról a 10 pontról, amit Williamson egyetlen darab A4-es méretű papíron összegezett (ld. 1. függelék), senki nem mondhatta, hogy ne lettek volna standard elemei annak a gazdaságpolitikai eszköztárnak, amelyet a fejlett országok kormányai magukra nézve a 80-as évek végén már normának tekintettek. Ezek a pontok benne szerepeltek minden haladó szintű elméleti tankönyvben is. Másfelől viszont Washingtonban is, de még inkább a fejlődő országok gazdaságpolitikai szakemberei között ekkortájt még sokan magukénak vallották azt az 1950-es évekből származó paradigmát, miszerint a fejlődő országokra alapjában véve más közgazdasági szabályrendszer érvényes, mint a fejlett országokra.⁴

Ez a WK által nyíltan bírált közgazdasági felfogás – politikai értelemben – szorosan kapcsolódott a harmadik világ koncepcióhoz⁵, illetve az ún. el-nem-kötelezett országok mozgalmához.⁶ E mozgalmak kiötlői és irányítói őszintén hittek abban, hogy megfelelő kormányzati politikával ellensúlyozni és/vagy tompítani lehet a piacgazdaság hatásmechanizmusait. A gyakorlat azonban megmutatta, hogy ez a harmadikutas politika az országok többségénél – így Latin-Amerikában is – a költségvetési egyensúly tartós felborulásához, inflációhoz, valutaváltsághoz vezet. Mi több, a világjobbító, forradalmi szándék sok ország esetében polgárháborúba és/vagy a szomszédos országokkal folytatott háborúba torkollott – ami persze a lehető legrosszabb következményekkel járt a gazdaság szempontjából is, mivel a konfliktusokat megelőzően is, meg azt követően is a hadsereg és a titkosszolgálatok finanszírozása aránytalanul nagy mértékben kötötte le az adott ország erőforrásait. Valójában tehát ezzel a komplex gazdaságpolitikai-ideológiai eszmerendszerrel fordult szembe Williamson. A paradigmaváltás lényege az volt, hogy *nincs kétféle normatív közgazdaságtan* – egy az OECD-országokra, egy meg Latin-Amerikára, illetve a fejlődő országokra általában. A WK megnevezéssel pedig arra kívánt utalni, hogy a washingtoni döntéshozók már másképpen gondolkoznak Latin-Amerikáról, mint öt vagy tíz évvel korábban, és változott az ottani kormányok gondolkodása is.

Az már a világtörténelem csele, hogy pillanatok alatt kiderült, nem csak Latin-Amerikáról szól a mese. A szocialista világrendszer összeomlásával az új gazdaságfejlesztési stratégia megtalálása egyszeriben központi kérdéssé vált Kelet-Európában, majd a Szovjetunió utódállamaiban, majd Kínában és Vietnámban is – összesen 30 országban!

De azért a dolog nem ilyen egyszerű! Elterjedt az a vélekedés, hogy a posztkommunista, átalakuló országok azért követték azt a pályát, amelyet követtek, mert ezt diktálták nekik Washingtonból. Valójában nem ez a helyzet: a lengyel, cseh, magyar, orosz közgazdászok már azt megelőzően ezt a pályát vázolták fel, hogy Williamson kimondta volna a washingtoni konszen-

zust. Az egész hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évtized ezzel telt Kelet-Európa közgazdasági gondolkodásában. Ha ebből a szempontból újraolvassuk a 10 pontot, akkor ez pontról-pontra igazolható, kivéve a legelsőt. Ennek viszont nagyon egyszerű a magyarázata: a szocialista tervgazdálkodás idején az állami költségvetésnek semmifajta valódi szabályozó szerepe nem volt.⁷

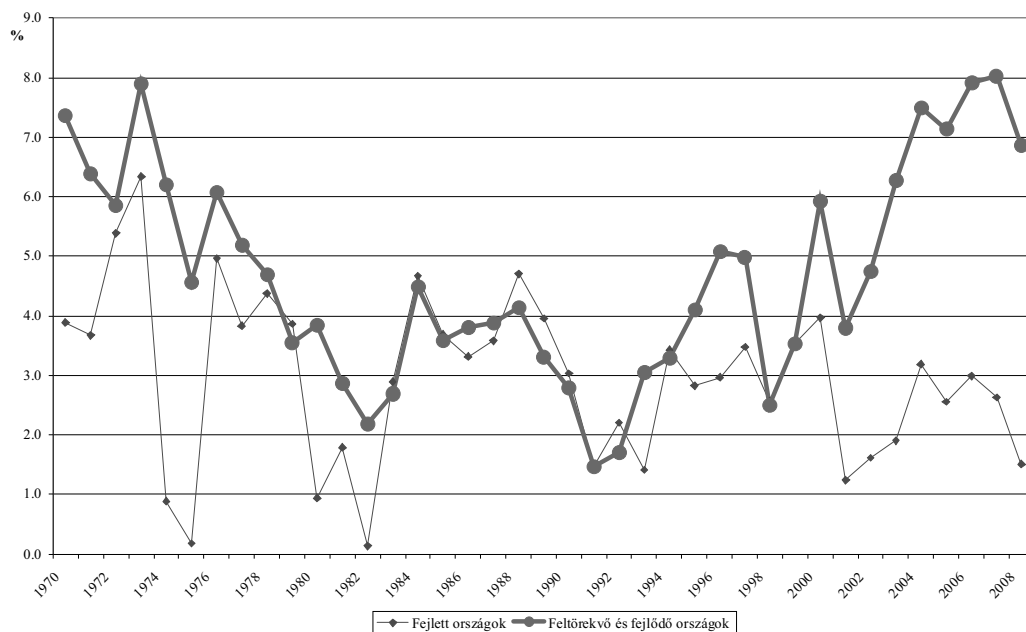
Az már sokkal inkább igaz, hogy amikor a 90-es évek elején az Európai Unió egyöntetű szabályokat írt elő tagországainak a közös valuta, az euró bevezethetősége érdekében (2. függelék), tulajdonképpen nem tett mást, mint szűkítette, de egyben konkretizálta is a WK-t. A reformpontok kimaradtak, az egyensúlyi célok számszerű meghatározást kaptak. Így születtek a maastrichti kritériumok (1992), majd a Növekedési és Stabilitási Egyezmény (1996). De sok jel mutat arra is, hogy az Európai Unió 2000-ben elhatározott új stratégiája, az ún. *Lisszaboni folyamat* végső soron a washingtoni konszenzus reformajánlásaiból építkezik. Mi több, véleményem szerint azt is megalapozottan lehet állítani, hogy a mostani válságból is azok az országok fognak előbb kitörni, amelyek még a korábbiaknál is hűségesebben (ha tetszik ortodoxabb módon) fogják követni a WK konszenzus két évtizeddel ezelőtti megfogalmazott ajánlásait.

Eddig bevált

Ha a mából visszatekintve, hosszabb időtávban vizsgáljuk a fejlődő országok gazdasági teljesítményét, akkor nincs ok a kételkedésre. A sikeres és kevésbé sikeres fejlődő országok teljesítményét összevontan szemlélve látható, hogy a 90-es évek kezdete óta a növekedés üteme folyamatosan nő, és jelentősen meghaladja a fejlett országok hasonló adatát (1. ábra).

1. ábra

A reál GDP éves változása a fejlett és a fejlődő országok csoportjában

Forrás: IMF

Persze tudható, hogy a kedvező átlag mögött elsősorban két hatalmas ország, Kína és India kiugró teljesítménye húzódik meg, miközben legalább 50 ország van, amely az elmúlt két évtized során (sem) volt képes elfogadható növekedési pályára állni (Collier, 2007). És az is egy külön megvizsgálandó kérdés, hogy vajon Kína és India – meg a többi sikeres ország – annak köszönheti-e a fejlődését, hogy a WK szabályai szerint irányította gazdaságát, vagy inkább más körülmények, netán éppen a WK 10 pontjával való – részleges vagy teljes, szándékos vagy szándékolatlan – szembemasírozás volt a siker titka. Ennek a bizonyítására itt és most nincs terünk, az Olvasónak meg kell elégednie egy deklarációval, illetve néhány szakirodalmi utalással. Igen, a siker kulcsa Kína és India esetében a WK-nak megfelelő gazdaságpolitika volt, a mintegy 50-re tehető kudarc-ország pedig leginkább annak köszönheti sikertelenségét, hogy semmit sem tudott megvalósítani a WK ajánlásaiból.⁸

Egyébként a 90-es évek nem csak a fejlődő országok, de a fejlett országok számára is példátlanul sikeres évtizedet hoztak, mint arra egyébként Stiglitz (2003/2005) könyvének alcíme (*A világ eddigi legprosperálóbb tíz évének új története*) korrekt módon fel is hívja az olvasók figyelmét. És amerikai szempontból sikeres volt az új évezred első évtizede is: 2001-től 2007 decemberéig tartott a recessziómentes fellendülés.

Nincs piacgazdaság válságok nélkül

A WK-t bíráló közgazdászok, politológusok és persze a politikusok is előszeretettel hivatkoznak arra, hogy a 90-es években egymást követték a *pénzügyi válságok*, amelyek a fejlett országok gazdaságát általában kisebb mértékben, a fejletlenekét viszont nagyon nagymértékben megrázták (ld. keretes rész). Magától értődően kínálja magát az a magyarázat, miszerint ezeket a válságokat jórészt vagy akár teljes mértékben a washingtoni kormányzat, illetve az IMF és a Világbank rossz tanácsai eredményezték.

Pénzügyi válságok a 70-es évek végétől kezdve

- 1979/80: Kelet-európai adósságválság (Magyarország, Lengyelország, Románia stb.) Azok a szocialista országok kerültek válságba, amelyek az 1973 utáni petro-dollárok recirkálása nyomán vettek fel hiteleket.
- 1986–1995: Egyesült Államok – úgynevezett *Savings and Loan* válság.
- 1990–1991: Norvég, svéd, finn bankok válsága – az ún. skandináv válság.
- 1990–1999: Japán bankválság.
- 1994–1995: Mexikói válság – úgynevezett tequila- vagy peso-válság.
- 1997–1999: Az ún. ázsiai válság.
- 1998: Orosz válság és az *LTCM* (USA).
- 2001: Török és argentin válság.
- 2001–2006: A „dotcom-válság” és nagyvállalati kreatív könyvelési válságok (Enron, Worldcom, Parmalat).
- 2008 – Globális pénzügyi válság.

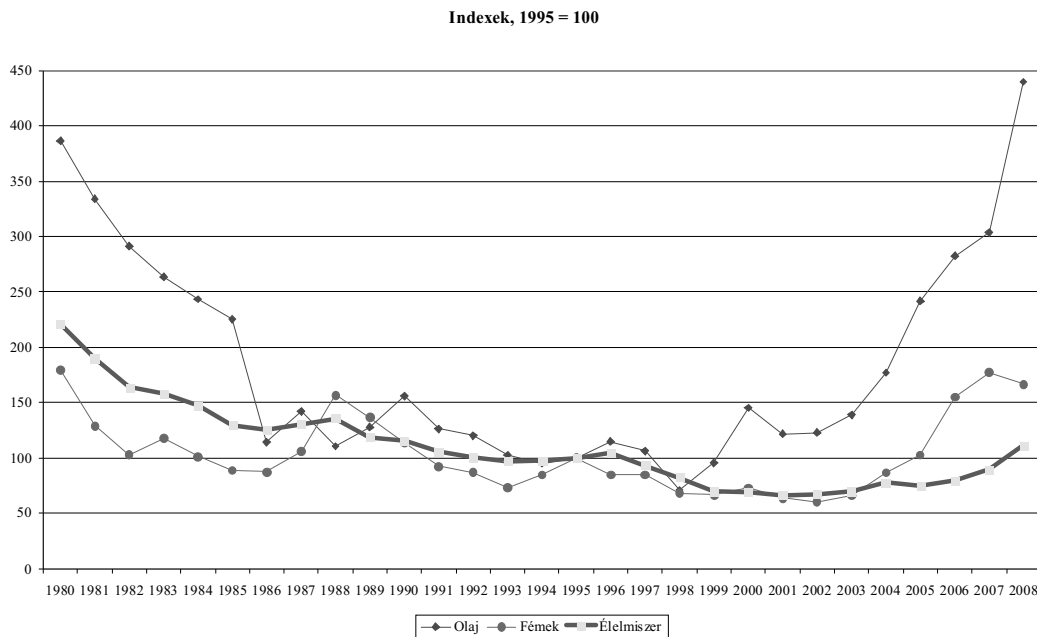
Ez az érvelés logikailag nem állja meg a helyét. Egyfelől a pénzügyi válságok többségét éppen az okozta, hogy az egyes országok kormányai – néha szándékosan, máskor csak a könnyebb ellenállás irányába sodródva – huzamosabb ideig a WK-sal ellentétes fiskális és monetáris politikát folytattak.⁹

Másfelől meg 200 évnyi tapasztalat igazolja, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen sajátossága az üzleti ciklusok hullámzása, a túltermelési válságok 5-12 évenkénti előfordulása, és hozzátartoznak a rendszerhez a váratlanul kirobbanó pénzügyi válságok is – pontosan azon okok miatt, amiket Marx is, Schumpeter is körülírt. (Ma már zárójelbe tartozó megjegyzés, de fontos: a válságokon, a ciklikus ingadozásokon a szocialista tervgazdaság sem tudott úrrá lenni. Szélsőséges esetben a gazdasági visszaesés tömeges éhínség formájában jelentkezett, amelynek milliók estek áldozatul.¹⁰)

Alaptalan naivítás lenne tehát azt gondolni, hogy a WK szabályrendszerének betartása egyszerűsrimind garanciát jelent a visszaesések, a válságok elkerülésére. Kezdve a legegyszerűbb pókhálómodelltől¹¹, könyvtárnyi irodalma van a különféle ciklusmodelleknek, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az egymástól független gazdasági szereplők a maguk eladási és/vagy vásárlási döntéseikkel miképpen generálnak szükségszerűen erőteljes keresleti, illetve kínálati kilengéseket, melynek nyomán azután az árak is kilendülnek az egyensúlyi állapotból. Gondoljunk csak arra, hogy miként hullámoztak az alapvető nyersanyagárak, az olaj, a fémek és az élelmiszerek reálárjai az elmúlt négy évtizedben (2. ábra).

2. ábra

A nyersanyagárak alakulása inflációtól megtisztított reál-áron

Forrás: IMF

Húsz éven át látványos emelkedést mutattak az ingatlanárak is.¹² A hirtelen nekilendülő árak azután – akár felfelé, akár lefelé mozdulnak, a korábbi állapothoz képest – újabb vételi-eladási döntésekre készítetik a gazdaság szereplőit, stb. A keresletnek és a kínálatnak ez a fajta hullámzása bizonyos paraméterek mellett az egyensúlyhoz konvergál, más paraméterek mellett

viszont egyre nagyobb kilengéseket eredményez. Mindehhez nem kell feltételezni semmiféle irracionálitást vagy kapzsiságot, modellszerűen igazolható, hogy teljes mértékben racionális, önérdekkövető egyéni magatartás esetén is viszonylag nagy gyakorisággal következhetnek be visszaesések, válságok.

A modellek kínálta lehetőségekhez képest a valóság tulajdonképpen sokkal megnyugtatóbb képet mutat. Az Egyesült Államokban, ahol több évtizedes hagyománya van az egzakt módszereken nyugvó konjunktúrakutatásnak, az adatok azt mutatják, hogy a ciklusok átlagában a recesszió időszaka egyre rövidebb, míg a fellendülések tartama egyre hosszabb (1. táblázat).

1. táblázat

Az üzleti ciklusok átlagparaméterei az USA-ban

		Időtartam hónapokban mérve			
		Recesszió	Fellendülés		Ciklus
Idő inter-vallum	Ciklusok száma (db)	Csúcs-ponttól mélypontig	Előző mélyponttól csúcsig	Mélyponttól mélypontig	Csúcsból mélypontig
1854–1919	16	22	27	48	49
1919–1945	6	18	35	53	53
1945–2001	10	10	57	67	67

Forrás: www.NBER.org/cycle.html, 2008. dec. 1-jei letöltés.

Rivalizáló paradigmák

A WK-t Williamson szándékosan nagyon gyakorlatias módon fogalmazta meg. A mából visszatekintve persze tudjuk, hogy egy paradigmaváltást írt le. Ezért nem véletlen, hogy a szakma egy része kritikusan fogadta – mintegy rácsfolva arra, hogy fennáll-e egyáltalán az a konszenzus, amiről Williamson 1989-ben beszélt –, és azóta sem szűnt meg a bíráló cikkek, könyvek és média megnyilatkozások áradata.¹³ Ebben nincs semmi meglepő. Nincs ez másképpen a természettudományokban sem. Ahogy a fizikus Max Planck tudományos önéletrajzában megfogalmazta: „Valamely új tudományos igazság nem úgy szokott győzelemre jutni, hogy az ellenfelek meggyőzetenek és kijelentik, hogy megtértek, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassanként kihálnak, és a felnövekvő nemzedék már eleve hozzászokik az igazsághoz.” ((FORRÁS???)

De persze nem csak az időtényezőről és a szakmán belüli generációváltásról van itt szó. A WK-ről világszerte folyó vita mélyen be van ágyazódva abba a közel 250 éves paradigmaversenybe, ami egyfelől a transzcendens, vallási gyökerekből táplálkozó világszemlélet, másfelől pedig a Hume-ig és Adam Smith-ig visszavezethető, racionális világkép között folyik. A transzcendens gondolkodás, a nagy világvallások és többnyire a művészet is az egyensúly, a harmó-

nia és az igazságosság elemeit keresi a minket körülvevő világban. Kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy ezeknek a magasztos céloknak bizonyosan érvényesülni kellene. Ebből a megközelítésből nézve a kapitalizmus, a piacgazdaság eredendően rossz. Részben azért, mert sok a gyarló, önző és kapzsi ember, akik miatt milliók élnek szegénységben¹⁴, részben meg azért, mert rosszul működnek a gyarló, önző és kapzsi emberek által létrehozott intézmények¹⁵. Bármennyire is elvontnak tűnnek a vallási dogmák, a művészi absztrakciók, nyilvánvaló, hogy mindezek csak visszatükrözik az emberek többségére jellemző, biológiailag determinált biztonságvágyat és stabilitásigényt. „*Ordnung muss sein*” – hangzik a német szólás-mondás.

A haszonelvűség fogalmából kiinduló angolszász tradíció viszont a versenyt és a kockázatvállalást állítja az elmélet központjába, mert ezeket tekinti a haladás mozgató erőinek. Végző soron ez a megközelítés is az ember biológiailag meghatározott szükségleteiből és lehetőségeiből indul ki. Adam Smith óta tudjuk, hogy miként kapcsolódik logikailag össze a „szükség” és a „munkamegosztás”, és azt, hogy miként teremődik mindebből *profit* az egyén és *gazdaság* az ország számára. Miután az emberi élet véges, az idő szűkösen áll rendelkezésünkre, ezért előny származik az intézményesített munkamegosztásból, ha ezáltal egy adott közösség – legyen az egy manufaktúra vagy egy egész ország – képes egységnyi idő alatt több terméket előállítani. A munkamegosztás ténye szolgál alapul a versenynek, miután annak nincs eleve elrendelt módja, hogy a munka szervezésének, a specializációnak mely formái bizonyulnak végző soron sikeresnek (munka-megtakarítónak), és melyekről derül ki, hogy viszonylagosan kevésbé hatékonyak. A sikeresebb megoldások azután lehetőséget adnak az átlagosnál gyorsabb bővülésre, a foglalkoztatott létszám bővítésére, újabb gépek beszerzésére stb. Így végeredményben a termelés gyorsabban nő, mint a ráfordítások, s a többletek mégoly igazságtalan eloszlása is lehetővé teheti azt, hogy a manufaktúra munkása is, meg a manufaktúra tulajdonosa is több jövedelemre tehessen szert.¹⁶

Amikor a WK képviselői amellet érvelnek, hogy nincs két fajta közgazdaságtan, akkor ezzel végző soron azt is állítják, hogy a mai, a legfejlettebb országok által működtetett piacgazdasági modellnek, *a létező kapitalizmus angolszász modelljének nincs alternatívája*. A fejlődő országoknak (ideértve a legkevésbé fejlődőket is!) ugyanazt az utat kell bejárniuk, mint a fejletteknek és nagyjában-egészében ugyanazokat az eszközöket kell alkalmazniuk. Végző soron ez ugyanannak a következtetésnek a gyakorlatias megfogalmazása, amire három évtizeddel korábban gazdaságtörténeti úton, statisztikai eszközökkel a szintén amerikai közgazdász és politológus W. W. Rostow (1960) jutott, az annak idején alcíme miatt a kommunista országok által ezerszer kiátkozott könyvében.¹⁷

Továbbgondolva persze mindezeket, a következő két évszázad nagyjai – Marx, Schumpeter vagy a számunkra oly fontos magyar szerző, Kornai János – réges-régen felismerték, hogy a piaci verseny pozitív és negatív hatásai szorosan összefüggnek. Marx idevágó meglátásai közül a legmaradandóbb a bémunkáslétből szükségszerűen következő elidegenedés jelenségének középpontba állítása. Schumpeter az „alkotó rombolás” koncepciójának kidolgozásával járult hozzá ahhoz, hogy megértsük a körülöttünk zajló folyamatokat. Kornai pedig azt sulykolja már legalább két évtizede a magyar olvasóknak, hogy a kapitalista, illetve a szocialista rendszer sajátos vonásait nem lehet úgy, tetszés szerint „összeválogatni”, ahogyan a háziasszony a bevásárlást végzi a szupermarketben: ami tetszik, azt beteszi a kosarába, ami nem vonzó vagy egyenesen visszataszító, azt otthagya a polcon. Nincs tehát „harmadik út”, nincs „szociális piacgazdaság”¹⁸, és hosszú távon nem működőképes a „jóléti gazdaság” modellje sem.

Demokraták és republikánusok egymás ellen

Európából követve a WK-ról folyó áradó amerikai vitákat, nem nehéz felismerni, hogy az egymással szembenálló felek álláspontjára erősen rávetül az Egyesült Államokon belüli belpolitikai küzdelmek árnyéka is. Stiglitz (2003/2005) könyvéből már különösen jól kiolvasható volt ez a fajta „mi” és „ők” szembenállás, ahol a „mi” a Clinton-tábort, az „ők” a Bush-család nevével fémjelzett republikánus kormányzat jelenti. (Stiglitz Clinton első elnöksége idején a Gazdasági Tanácsadó Testület elnöke volt. Ez tulajdonképpen miniszteri rangot jelent.) A WK „megrendelője” viszont a republikánus politikai elit volt, és Clinton 1993 januárjában történt beiktatásáig ők irányították a Fehér Házat is, meg a két pénzügyi intézetet is.

Mint azt a 2008-as elnökválasztási kampány, és a 2008 őszén kirobbant pénzügyi válság kezelése kapcsán zajló szakmai viták is mutatták, a demokraták és republikánusok közötti igazán súlyos nézeteltérések valójában nem a piacgazdaság működésével kapcsolatosak. Az egymásnak feszülő indulatok kialakulásában és eszkalálódásában sokkal nagyobb szerepet játszott az iraki háború, a politikai korrupció megítélése, a faji kérdés, és mindaz, ami a választási kampány során történt. Ezért úgy gondolom, hogy sok Amerikán kívüli megfigyelő túlértékeli azon nagynevű amerikai közgazdászok piacellenes írásainak és nyilatkozatainak az elméleti jelentőségét, akik az elmúlt évek során minden lehetséges fórumon bíralták a Bush-csapatot. Kicsit leegyszerűsítve: Krugmannak és Stiglitznek nem annyira piaccal van bajuk, hanem sokkal inkább a republikánusokkal.

A versenyből származó előnyök összességükben felülmúlják a versenyből eredő hátrányokat. Sőt, ennél több is igaz: ha a társadalom képes az egyéni és csoportos erőszak megfékezésére, akkor ez afféle örökmozgó erőként garantálja a gazdasági verseny fennmaradását és a technológia szakadatlan fejlődését. Találón fogalmazta meg ennek a Marxszal és Schumpeterrel is rokonságban álló következtetésnek a lényegét Jánossy Ferenc, a mai fiatal közgazdász-vezetők számára szinte ismeretlen magyar közgazdász: *„Ha könnyebb volna az ellenség várát szétrombolni, mint a sajátunkat megerősíteni, akkor a konkurencia csak fékezne a fejlődést. A társadalmi rend, amely védi a 'magántulajdon szentségét', arra kényszeríti a vállalkozót, hogy konkurensének megsemmisítése helyett saját termelési eszközeit tökéletesítse.”* (Jánossy, 1975: 341.) Ennek az érvelésnek igaz a fordítottja is. Collier (2007) már többször idézett könyvének éppen az a végső summázata, hogy az a kb. 50 ország, amely továbbra sem képes bekapcsolódni a globális kapitalista világrendbe, s ahol az emberiség 1/8-a, kb. 1 milliárd ember él számkra elképzelhetetlenül nyomorúságos körülmények között, ott a fejlődés első számú akadálya az örökös háborúskodás. S mivel ilyen körülmények között valóban egyszerűbb és kockázatmentesebb elvenni a szomszéd házáat, jószágát vagy asszonyát, mint saját erőből gazdálkodni, az emberek tömegesen választják ezt a megélhetési módot.

A piaci verseny nem vesz tudomást az államhatárokról. Néhány évig, vagy néhány évtizeden át fel lehet ugyan tartóztatni a piaci erőket, de azután még nagyobb erővel, még nagyobb rombolást kifejtve érvényesülnek a hirtelen felszabaduló piac erők hatásai. Egyfelől az árakról, másfelől a bérekről van szó. Az előbbit, az árhatást plasztikusan írja le a Kommunista Kiáltvány egy manapság ritkán idézett passzusa: *„A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Árúinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel*

rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegenyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít, hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.”¹⁹

A bérek határokon átnyúló hatása a migráció mechanizmusán keresztül érvényesül. A legfejlettebb országok mágnesként vonzzák magukhoz az önkéntes bevándorlókat (2. táblázat), akik – a folyamat belső logikája szerint – saját, eredeti hazájukban általában a legambiciózusabb, és legképzettebb rétegekhez tartoztak. Rövid távon ez a munkaerőt exportáló ország számára nyilvánvalóan veszteség (*brain drain*), de hosszabb távon – mint azt Kína, India, Lengyelország vagy éppen Magyarország példája mutatja – ez a diaszpóra azután pénzt, tőkét és kultúrát áramoltat vissza saját hazájába, ezzel is gyorsítva a kapitalista fejlődést.

2. táblázat

A külföldön született népesség aránya néhány fejlett országban, 2005-ben (%)

Ausztrália	23,8
Svájc	23,8
Új-Zéland	19,4
Kanada	19,1
Ausztria	13,5
USA	12,9
Németország	12,9
Svédország	12,4
Belgium	12,1

Forrás: OECD

Közismert, hogy a két egymással rivalizáló paradigma eltérő módon ítéli meg az állam szerepét is. A versenyt és a piacokat alapvetően bizalmatlanul szemlélő tábor szemében a mostani válság egyfajta *piaci kudarc*. „Ebbe a válságba a közgazdasági gondolkodás neoliberális főiránya halt bele” – fogalmazta meg a maga ítéletét egy tekintélyes magyar egyetemi és vállalati vezető (Csáki, 2008). És ez a vélekedés nem áll távol nagy tekintélyű amerikai szerzők vélekedésétől sem. „2008 szeptembere azt fogja jelenteni a neoliberalizmus és a piaci fundamentalizmus számára, mint a Berlini Fal leomlása a kommunizmusnak. Már korábban is mindenki tudta, hogy a kommunista rendszer el van fuserálva. De a fal leomlása ezt jól érthetővé és világossá tette. A neoliberalizmusról is sokan tudták korábban, hogy elfuserált ötlet. (...) De éppen ez a mostani drámai helyzetben megmutatkozó bizonyíték fogja lehetetlenné tenni, hogy a jövőben értelmes emberek azt mondják, én hiszek a szabad piacokban.”²⁰

Az állam szerepét másik oldalról nézve viszont sok elemző az *állami kudarcokat* tartja fontosnak hangsúlyozni. Azt, hogy a mostani pénzügyi válság előidézésében az egyidejűleg fellazított és lazán tartott fiskális, illetve monetáris politikára is közvetlen felelősség hárul. Nem

azért, amit *nem* tettek, hanem éppen azért és ahogyan beavatkoztak a piaci folyamatokba. Erre éppen az amerikai lakáspiac kínálja a legkézenfekvőbb példát. Nem csak az Egyesült Államokban, de még Kelet-Európában is köztudomású, hogy az amerikai kormányzat évtizedek óta adókedvezményekkel támogatja a hitelből történő lakásvásárlást. Az elmúlt évtizedek során sok-sok Amerikát megjárt magyar turista álmódzott arról, hogy milyen jó lenne, ha Magyarországon is lehetne lakásvásárláshoz „beugró” nélkül, 25-30 éves jelzáloghitelt kapni. Az is az amerikai állami politika része volt, hogy a kormányzat erős nyomást gyakorolt a félig-meddig állami tulajdonú jelzáloghitel-intézetekre, annak érdekében, hogy a szociálisan hátrányosabb helyzetű, bizonytalanabb anyagi háttérrel rendelkező, színes bőré családok is extra-kedvezményes hitelt vehessenek fel.²¹ Sőt, az állami beavatkozás még ennél is szélesebb körben érintette a gazdaságot. Az Egyesült Államok egész adózási rendszere arra az alapkoncepcióra épült, hogy adókedvezményekkel kell ösztönözni a vállalati hitelfelvételt (pl. kötvénykibocsátás esetén). Szépen el is adósodott az amerikai vállalatok többsége. De ha már kialakult ez a magas eladósodottsági szint, akkor érthető, hogy az amerikai jegybank, a FED vezetése miatt törekedett nagyon hosszú időn át arra, hogy alacsonyan tartsa a kamatokat. Ha az amerikai gazdaság minden nagy csoportja – a kormányzat, a vállalati szektor és a háztartások – nyakig el van adósodva, akkor igencsak kockázatos húzás a kamatemelés. Arra a hatásra viszont egészen napjainkig úgy látszik kevesen gondoltak, hogy az alacsony kamatszint a banki szféra számára szükségszerűen alacsony kamatrést is jelent. S ha ez így van, akkor a bankok számára a jövedelemtermelés egyetlen módja az, ha újabb és újabb hitelfelvevőket keresnek. Így jutottak el a bankok – egymással is versenyezve persze – a nem igazán megbízható, másodrangú ügyfelek kényszerű hitelezéséhez.

Polónius tévedése

Legalább 200 éve vissza-visszatérő érveléssel a pénzügyi válságok *végső* okát sokan a pénzpiacok aránytalanul gyors ütemű növekedésében, a reálszféra és a pénzügyi szféra megengedhetlen kettészakadásában látják.²² Különösen felerősödtek ezek a hangok 2007 közepétől kezdve, amikor az USA-ban az érdeklődés középpontjába került az ún. *subprime*-válság, vagyis a másodrendű hitelek válsága.²³ A különféle szerzők többnyire a következő öt jellemző alapján bírálták az amerikai és általában a határokon átnyúló pénzpiacokat, illetve azokat az intézményeket, amelyek a hitel- és tőkepiacok szabályozásáért felelősek.

1. A piaci szereplők tranzakcióikat nagy áttételű hitelekkel finanszírozzák (*leveraging*).
2. A piacfelügyelet megengedő szabályokkal működnek: ami nem tilos, azt szabad.
3. A nem eléggé szabályozott piac a forrásokat csak és kizárólag a jövőbeli, várható nyereség alapján allokálja, a lehetséges kockázatokat a piaci szereplők nem, vagy csak tompított formában érzékelik.
4. A döntéshozókat (Wall Street) pusztán rövidtávú érdekek hajtják, minden szereplő gátlástalanul spekulál.
5. A nyilvántartás elektronikus formában történik (nem-papíralapú), ezért a fajlagos tranzakciós ráfordítások időben és pénzben egyaránt csökkennek. Egyre könnyebben és gyorsabban lehet milliárdos volumenű üzleteket kötni.

Ebből adódik a konklúzió: a *túlzott hitelezés* csak bajt okoz, előbb a hitelt felvevőnek, azután a hitel nyújtójának. Mintha csak a Shakespeare Hamletjében szereplő, aggódó apa, Polónius tanácsát hallanánk némileg szakszerűbb formában, de kevésbé emelkedett, irodalmi stílusban:

„Kölcsönt ne végy, ne adj: mert a hitel
Elveszti önmagát, el a barátot;
Viszont, adósság a gazdálkodás
Hegyét tompítja. Mindenek fölött
Légy hű magadhoz: így, mint napra éj,
Következik, hogy ál máshoz se léssz.”²⁴

Polónius érvelése azonban hibás. Nincs igaza akkor, amikor fiát a hitelezés vagy kölcsönfelvétel kockázatától óvja. Valójában a hitelmechanizmusok nem növelik, hanem csökkentik az egyének kockázatait. Sőt, ha kölcsönt nem a barátunknak, hanem egy ismeretlennek nyújtunk, akkor ez még inkább így van. Látszólag persze van abban ellentmondás, hogy az emberek általában kockázatosnak gondolják nagyobb összegű pénzt kölcsönözni a szomszédjuknak, miközben gondolkodás nélkül odaadják a teljes pénzmegtakarításukat egy általuk nem is ismert bank tisztviselőjének. A hiba ott van, hogy ez az összevetés nem vesz tudomást arról, hogy az emberek közötti viszonyok csak kisebb részben alapulnak közvetlenségen, nagyobb részt közvetett mechanizmusok világában élünk.²⁵ Márpedig ha ezt is figyelembe vesszük, akkor belátható, hogy nem-aranyalapú, hitelpénzre épülő, pénzügyi kapcsolatok végtelen hálójában nem növeli, hanem csökkenti az egyének kockázatát, akár a hitelnnyújtó, akár a hitel felvevőjének szerepében áll az egyén.²⁶ *Ha csökken a hitelezés kockázata, akkor a hitel olcsóbbá válik az egyének számára is*²⁷, de a vállalkozások és a világ pénzügyi piacain kölcsönöket kereső kormányok számára is. Utólag lehet ugyan azt mondani – és mondják is sokan –, hogy az utóbbi években „feltalált” pénzügyi termékek még az átlag-bankárok számára is túlzottan bonyolultak²⁸, ezzel szemben ott áll a mérleg másik serpenyőjében az a tény, hogy – mondjuk – a kötvény nemfizetési hitelderivatívák (angolul: *credit default swap*) a hitelfelvevő vállalkozások, bankok és kormányok számára olcsóbbá tették a kölcsönt.

Alap nélküli az a – Polóniusénál persze kevésbé szigorú – vélekedés is, miszerint a hitelpiac bővülése csak egy bizonyos mérték után mondható károsnak (pl. Soros, 2008). Ezzel az érveléssel az a baj, hogy a közgazdasági elmélet nem ismer egyetlen olyan hüvelykujjszabályt, rendező elvet sem, amely megmondaná, hogy akár abszolút, akár relatív mértékegység szerint hol is kellene meghúzni a hitelpiacok optimális mérethatárát (ld. Pete, 1999). Csak egyetlen, könnyen érthető példa: a 90-es évek végén az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Németországban a háztartások eladósodottsága kb. 1 évi (bruttó) rendelkezésre álló jövedelem nagyságával volt azonos. 2005-re az eladósodottság mértéke az Egyesült Királyságban 150%-ra, az USA-ban 135%-ra emelkedett, Németországban viszont 100% alá esett.²⁹ Vajon mondhatjuk-e bármelyik adatra ezek közül, hogy biztosan „normális” vagy azt, hogy éppenséggel „nem-normális”?

A spekulációról

A válságok, pénzügyi buborékok kapcsán kapzsiságot és *spekulációt* emlegetni nem új jelenség. Már a 19. század első felében is felvetődött, mint a válságok egyik lehetséges magyarázata. Érdekes, hogy *A tőke III. kötetében* már *Marx* is foglalkozik ezzel az elméleti lehetőséggel, és egy percre el is bizonytalanodik a tekintetben, hogy hova vezet ez az érvelés, amikor egy 1834-ből származó pénzügyi tankönyvből idézi a következő sorokat: „*Mindaz, ami könnyíti az üzletet, a spekulációt is könnyíti. Üzlet és spekuláció sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció*”.³⁰ És idézhetünk egy hasonló tartalmú okfejtést mai konferenciánk névadójától, Heller Farkastól is: „*Az üzérke-*

dés általában nem nagy rokonszenvnek örvend. Egyszerűen játékot látnak benne, amely különösen káros azért, mert a spekuláns érdekelve van az árkülönbözetek keletkezésében és ezért gyakran szándékosan torzítja az árakat. (...) Mégis kétségtelen, hogy az üzérkedés (...) nagyban hozzájárul a piac kiszélesítéséhez, (...) áruknál a készletek időbeli elosztásához.” (Heller, 1937: 470.) Vagyis a dolog éppen fordítva áll, mint ahogyan azt elemi logikával gondolnánk. A spekuláció végeredményben a gazdaság fejlődését szolgálja és hozzájárul a piacok hosszú távú stabilitásához.

Az 1980-as évek jelentős felismerése volt a racionális várakozások beépítése a standard közgazdaságtan elméletébe. Világos, és erről a tőzsdék volatilitásával kapcsolatban már Keynesnél is fontos gondolatok olvashatók, hogy az üzletkötést mindig az mozgatja, hogy a döntéshozó milyen jövőbeli kereslettel, milyen áralakulással, piaci helyzettel stb. számol, vagyis megpróbálja előre kitalálni, hogy a piac többi szereplője miként fog gondolkozni és viselkedni egy későbbi időpontban.³¹ Ebből a megközelítésből vizsgálva megint csak oda lyukadunk ki, hogy általánosságban véve nem lehet megmondani, hogy hol végződnek a racionális várakozások és hol kezdődik a spekuláció. És arra sincs általános recept, hogy miként lehet meghatározni azt a pontot, ahol az üzleti partnerek pénzével folytatott spekuláció már inkább piramisjátéknak minősül (vagyis elvileg sincs esély arra, hogy minden szereplő pozitív nettó hozammal zárja a tranzakciót).

Másfelől azt is látni kell, hogy a válságok – előbb vagy utóbb – előállítják a kilábalás és a következő fellendülés alapfeltételeit. És ebben is van szerepe a spekulációnak. Amikor tartott a konjunktúra, akkor addig korábban hihetetlennek tartott magasságokba emelkedtek a nyersanyagárak, majd az élelmiszerárak³² is. A folyamat már megfordult: a kőolaj világpiaci ára a hordónkénti a 144 dolláros csúcsról (2008. július) négy hónap alatt 50 dollárra esett vissza. Ha nem is ebben az arányban, de lefelé tartanak az egyéb nyersanyagok és az ingatlanok árai is. E hatások eredőjeként világszerte megszűnt az inflációs veszély, ami viszont megteremti a feltételeit egy nemzetközileg is összehangolt monetáris és fiskális expanzióknak. Hasonlóképpen gyors fordulat állt be az amerikai fogyasztási-megtakarítási hajlandóságban. Miután két évtizeden át az amerikai átlagpolgár folyamatosan többet költött, mint amennyi a jövedelme volt, most a részvényárak, illetve az ingatlanárak zuhanása nyomán azonnal óvatosabbá váltak a háztartások. Ezen a mechanizmuson keresztül hamarosan helyre fog állni az amerikai fizetési mérleg egyensúlya, s ezzel megszűnik az elmúlt évtizedek egyik jelentős bajforrása.

És végül még egy megfontolás: a logikának is, meg a tényeknek is ellentmond az a vélekedés, miszerint a pénzügyi válságokat általában – vagy éppen konkrétan most 2008-ban – a tudatlanság okozta, tehát az, hogy olyanok spekuláltak, akik ehhez nem voltak kellően felkészültek. Sem az Egyesült Államokban, sem Izlandon, sem Magyarországon nem állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a Goldman Sachs bankárai, az AIG biztosító vezetői, a befektetési alapok kezelői, a minimális önrész mellett jelzáloghiteleket felvevő amerikai polgárok milliói, vagy éppen a devizában eladósodó magyar kölcsönfelvevők alulinformáltak lettek volna. Akik a döntéseket meghozták – akár bankvezetőként, akár hitelfelvevőként – tudatosan, felnőtt módjára kockáztattak. E tranzakciókon a többség nyert, és csak egy kisebbség az, aki veszített. Becslések szerint – például – a mostani, amerikai jelzálogpiaci hitelfelvevők között maximum 20%-ra tehető azok aránya, akik nem tudják törleszteni hiteleiket, és kénytelenek jelentős veszteséggel kiszállni a korábban megkötött ügyletből. És Magyarországon is minden alapos számítás azt mutatja, hogy igenis jól jártak azok, akik devizában adósodtak el. Nagyon is igaza van Bánfi Tamásnak, az MNB Monetáris Tanácsa tagjának, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a devizában eladósodott magyarok között igen nagy arányban vannak közgazdászok, banki szakemberek, akik természetesen nagyon is végiggondolták, hogy mit miért tesznek.³³

Tanulságok a posztkommunista országok számára

Mint azt e tanulmány elején már egy fél mondattal jeleztem, az elmúlt két évtized során a WK követelményrendszere nagyjában-egészében beépült az Európai Unió elvárásrendszerébe is. Ez látszólag hasonló helyzetbe hozta az EU-hoz újonnan csatlakozó országokat, mint amiben Latin-Amerika országai voltak a WK meghirdetésekor. Valójában azonban a számunkra kvantifikált formában is meghatározott keretfeltételek, a maastrichti konvergenciakritériumok sokkal keményebbek, mint a WK ajánlásai.

Egyrészt azért, mert EU-tagként számunkra ezek betartása jogi értelemben is kötelező, és az EU részletesen kimunkált szankciórendszert is képes működtetni velünk szemben, ha nem tartjuk be e szabályokat. Közgazdaság-elméleti megfontolások és/vagy a nemzeti szuverenitás szempontjaira hivatkozva bírálhatjuk ugyan Maastrichtot, de ezzel csak magunknak ártunk. Pusztán a mi kedvünkért Brüsszel nem fogja megváltoztatni a játékszabályokat.³⁴ És amíg ez így van, addig az IMF és a Világbank, a minősítő intézetek, a hivatásos szakkomentátorok és persze a piacok is ezeket az ún. nominális konvergenciakritériumokat tekintik *benchmark*knak, amikor a térségbe irányuló beruházásokról, befektetésekről vagy hitelnyújtásról döntenek.

Másrészt azért is nehezebb a felzárkózni kívánó posztkommunista országok helyzete, mint amivel 20 évvel ezelőtt a latin-amerikai országok küzdöttek, mert azóta nagy változások történtek:

1. Az internet és a mobiltelefon hallatlanul felgyorsította a piacok reagálását. Az áru-, a tőke- és a valutapiacok gyakorlatilag a nap 24 órájában folyamatosan üzemelnek – a földkerekség valamely világvárosában reálisan vagy virtuálisan folyik a kereskedelem. Egy váratlan külső sokk, egy rossz döntés, egy rossz politikusi nyilatkozat azonnali hatásokat vált ki.

2. A piacok telítettsége miatt ma már nem reális a fogyasztási tömegtermékek exportjának húzóerejére támaszkodó felzárkózás sem. Japán vagy Dél-Korea esetében ez a tényező legalább két évtizeden át meghatározó lehetett, Kína kb. egy évtizeden át élvezte ezt a lehetőséget, Kelet-Európa viszont éppen a kínai, vietnami stb. verseny miatt egyetlen pillanatra sem élvezhette ezt az előnyt.

3. A 80-as évek végén elfogadott volt a nemzetközi tőke mozgások közvetlen állami ellenőrzésének követelménye, és ezért ebben a kérdésben a WK is csak nagyon óvatos megfogalmazásokat használt. Ma viszont az EU-ban és az OECD-ben kötelező a tőkeforgalom liberalizálása.

4. Húsz évvel ezelőtt természetes volt, hogy a külföldi tőkét nem szabad beengedni a gazdaság stratégiai minősülő területeire, sőt itt az állam jelenléte is kifejezetten kívánatos (a nagybankokról, infrastrukturális hálózatokról és az ipar, a közlekedés legnagyobb vállalatairól, mint a nemzetállam szuverén gazdaságpolitikájának letéteményeseiről van szó). Jelenleg viszont általánossá vált az állami tulajdon szűkülése, a privatizáció, nem kímélve az említett stratégiai területeket sem.

5. Végül, de nem utolsósorban: a második világháborút követő évtizedekben több nyugat-európai ország és számos délkelet-ázsiai ország hosszú időn át ügyesen titkolta azt a tényt, hogy a kétségbevonhatatlan modernizációs eredményeket produkáló állami iparpolitika beágyazódott a pártpolitikai korrupció és a belgazdasági szférát átszövő patrónus-kliensi kapcsolatok gusztustalan szövevényébe. Az 1990-es évtized második felének korrupciós botrányai hihetetlen mennyiségű szennyet hoztak felszínre, s ennek nyomán ex-kormányfők, ex-NATO-főtítkárok, aktív miniszterek, az EU teljes miniszteri vezérkara került képletesen vagy a szó legszorosabb értelmében a vádlottak padjára. Ma már ez a stratégia egyre kevésbé követhető. A Világbank, az IMF, az OECD és az Európai Unió szinte hónapról hónapra szigorodó szabályokat fogalmaz meg a korrupció, a pénzmosás, az exporttámogatások és a közbeszerzés területén. A korrupció témájára

rászállt a média is. CNN-világban élünk: sem Magyarországnak, sem másnak nincs sok esélye, ha arra hivatkozik, hogy korábban, másutt mi minden volt megengedhető.

A fentiekből következően a posztkommunista országok, akár tagjai az Európai Uniónak, akár nem, végső soron kénytelenek olyan gazdaság- és társadalompolitikát folytatni, amelyek megfelelnek a WK 10 pontja által körülírt *általános* reformelveknek, *plusz* az EU által *számszerűsített*, fiskális és monetáris politikai elvárásoknak is. Éppen a jelenlegi pénzügyi válság mutatta meg újjól, hogy mennyire nem mindegy, hogy egy-egy ország milyen mértékben van közel az „ideális” állapothoz. Ha egy ország nagyon közel van, mint Szlovákia, akkor ott nem kell államcsődtől, pénzügyi összeomlástól tartani. Ha viszont egy ország olyan mértékben alulteljesít, mint Magyarország, akkor azt az országot a piacok azonnal és súlyosan büntetik. Több mint valószínű, hogy a válságból való kilábalás sorrendje is ezen logika mentén fog eldőlni. Azok a posztkommunista országok, amelyek képesek gyorsan helyreállítani a fizetési mérleg és a költségvetés egyensúlyát, ismét hozzá fognak jutni a külső forrásokhoz, és képesek lesznek felgyorsítani a gazdasági növekedés ütemét. Aki a sor végére kerül, azt továbbra is ütni fogják a piacok.

Összefoglalás, tanulságok

A kapitalizmus mint gazdasági rendszer megállta és megállja a helyét. Azok a pontosan 20 évvel ezelőtt megfogalmazott reform- és egyensúlypárti tanácsok, amelyek később washingtoni konszenzus néven vonultak be a közgazdaságtan elmélettörténetébe máig érvényesek. Semmi ok nincs arra, hogy a nemzetközi pénzügyi válságról bárki arra következtessen, hogy ezeket alapjaiban felül kellene vizsgálni. A mostani pénzügyi és reálgazdasági válság egyfelől teljesen normális jelenség – a piaczgazdaság nem működhet ciklikus ingadozások nélkül. Másfelől, a válság közvetlen kiobbantó okai között – ha alaposabban végiggondoljuk a tényeket – nem annyira piaci kudarcokat, mint inkább állami kudarcokat fedezhetünk fel.

És végül, zárógondolatként szeretném – kissé átfogalmazott formában – felidézni a nemrég elhunyt Tardos Márton egyik nagyon is idevágó jó tanácsát, ha tetszik védekezését: *„Sok érv szól amellett, hogy a tőkés világgazdaság játékszabályait alapvetően meg kellene változtatni. Akinek ez ügyben közvetlen ráhatása van a Jóistenre, az rajta keresztül próbáljon meg intézkedni, és ne a magyar kormánytól várja, hogy fejjel menjen a falnak.”*

1. függelék

A washingtoni konszenzus

1. A *költségvetés hiányát* olyan alacsonyan kell tartani, hogy ne legyen szükség a deficit *infláción* keresztül történő eliminálására.

2. A közkiadásokat át kell csoportosítani a politikai szempontok miatt preferált, de a megtérüléseket tekintve veszteséges területekről az olyan korábban elhanyagolt területekre, ahol magas a megtérülési ráta és van esélye annak, hogy igazságosabbá válik a jövedelemelosztás, mint – például – az egészségügyi alapellátás, a közoktatás, illetve az infrastruktúra fejlesztése.

3. Adóreformot kell végrehajtani, mely egyidejűleg eredményezi az adóbázis kiszélesítését és a marginális adókulcsok csökkentését.

4. Liberalizálni kell a pénzpiacokat, azzal a végső céllal, hogy a *kamatlábakat* a piac határozhassa meg.

5. Egységesített *valutaárfolyamokra* van szükség, méghozzá egy olyan árfolyam mellett, amely elégséges ösztönzést ad a nem-tradicionális ágazatok gyors exportnövekedésének biztosításához.

6. A külkereskedelemben alkalmazott mennyiségi korlátozásokat gyors ütemben vámkal kell helyettesíteni, még hozzá oly módon, hogy a vámtarifák minél előbb lesüllyedjenek a 10-20-os normatív szintre.

7. A külföldi működő tőke (FDI) bejövetelét gátló akadályokat le kell bontani.

8. Az állami vállalatokat privatizálni kell.

9. El kell törölni azokat a jogszabályokat, amelyek akadályozzák új cégek piaca lépését vagy bármilyen formában korlátozzák a piaci versenyt.

10. A jogrendszer legyen képes a tulajdonviszonyok költséghatékony garantálására, és ez a jogbiztonság terjedjen ki az informális szektor vállalkozásaira is.

Forrás: A szerző fordítása Williamson (2005) alapján.

Megjegyzés: A *dőlt* betűvel jelölt kifejezések azt jelzik, hogy ezek – tartalmi értelemben – közvetlenül összekapcsolhatók a maastrichti kritériumokkal.

2. függelék

Az Európai Unióról szóló (maastrichti) szerződésben foglalt nominális konvergenciakritériumok

A) A pontos jogi megfogalmazás

104c. cikk

(1) A tagállamok kerülnek a túlzott költségvetési hiányt.

(2) A Bizottság figyelemmel kíséri a tagállamok költségvetési helyzetének, államadósságállományának alakulását a jelentős mértékű eltérések feltárása érdekében. Különösen a költségvetési fegyelem betartását vizsgálja az alábbi két kritérium alapján:

a) a tervezett vagy tényleges költségvetési hiánynak a bruttó hazai termékhez

viszonyított aránya túllép-e egy meghatározott referenciaértéket, kivéve, ha

– az arány jelentős mértékben és folyamatosan csökkent, és elért egy, a referenciaértékhez közeli szintet; vagy

– a referenciaérték túllépése csak kivételes és átmeneti, és az arány közel marad a referenciaértékhez;

b) az államadósságnak a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya túllép-e egy meghatározott referenciaértéket, kivéve, ha az arány elegendő mértékben csökken, és kielégítő ütemben közelít a referenciaértékhez.

A referenciaértékeket az e szerződéshez csatolt, a túlzott hiány esetén követendő eljárásról szóló jegyzőkönyv határozza meg.

(3) Ha egy tagállam nem felel meg az egyik vagy mindkét kritériummal kapcsolatos követelményeknek, a Bizottság erről jelentést készít. A Bizottság jelentése figyelembe veszi, hogy a költségvetési hiány meghaladja-e az állami beruházások kiadásait, valamint minden egyéb érdemleges tényezőt, beleértve a tagállam középtávú gazdasági és költségvetési helyzetét.

A Bizottság jelentést készíthet akkor is, ha a kritériumokkal kapcsolatos követelmények teljesítésétől függetlenül azon a véleményen van, hogy egy tagállamban túlzott hiány kialakulásának veszélye áll fenn.

(4) A 109c. cikkben említett bizottság véleményezi a Bizottság jelentését.

(5) Ha a Bizottság úgy ítéli meg, hogy egy tagállamban túlzott hiány áll fenn vagy következhet be, erről véleményt küld a Tanácsnak.

(6) A Tanács, a Bizottság ajánlása alapján és az érintett tagállam esetleges észrevételeit figyelembe véve, egy általános értékelést követően minősített többséggel határoz arról, hogy fennáll-e túlzott hiány.

109j cikk

(1) A Bizottság és az E(urópai) M(onetáris) I(ntézet) jelentést tesz a Tanácsnak arról, milyen előrehaladást tettek a tagállamok kötelezettségeik teljesítésében a gazdasági és monetáris unió megvalósítása terén. Ezek a jelentések kiterjednek annak vizsgálatára is, hogy a tagállamok nemzeti jogszabályai — nemzeti központi bankjaik statútumait is beleértve — összeegyeztethetőek-e a szerződés 107. és 108. cikkével és a K(özponti) B(ankok) E(urópai) R(endszere) alapokmányával. A jelentések vizsgálják továbbá a fenntartható konvergencia magas fokának elérését, elemezve, hogy a tagállamok milyen mértékben feleltek meg a következő kritériumoknak:

- az árstabilitás magas fokának elérése; ez olyan inflációs ráta esetén áll fenn, amely közel esik az árstabilitás tekintetében legjobb eredményt felmutató legfeljebb három tagállaméhoz;
- az állam pénzügyi helyzetének fenntarthatósága; ezt olyan költségvetési egyenleg elérése mutatja, amely nem rendelkezik a 104c. cikk (6) bekezdése értelmében vett túlzott hiánnyal;
- az Európai Monetáris Rendszer árfolyam-mechanizmusa által előírt normál ingadozási sávok betartása legalább két évig anélkül, hogy egy másik tagállam valutájával szemben leértékelésre kerülne sor;
- a tagállam által elért konvergencia és a tagállamnak az Európai Monetáris Rendszer árfolyam-mechanizmusában való részvételének fenntarthatósága, ami a hosszú távú kamatszintben tükröződik.

Az e bekezdésben említett négy kritériumot és azt az időtartamot, amelyen keresztül azokat be kell tartani, az e szerződéshez csatolt jegyzőkönyv határozza meg részletesen. A Bizottság és az EMI jelentései figyelembe veszik az ECU alakulását, a piacok integrációjának eredményeit, a folyó fizetési mérleg helyzetét és alakulását, továbbá a fajlagos bérköltségek alakulását és az egyéb árindexeket is.

B) Tömörített, közgazdasági értelmezés:

1. Az államadósság nem haladhatja meg az éves GDP 60%-át.
2. Az államháztartás hiánya, amelyet nettó hitelfelvételként definiálnak, a konjunktúraciklus átlagában nem lehet több, mint a GDP 3%-a.
3. Az éves infláció, amelyet a fogyasztói árindexszel mérnek, nem haladhatja meg 1,5 százalékpontnál nagyobb mértékben a legalacsonyabb inflációs rátát felmutató EU-tagország inflációs szintjének átlagát.
4. A hosszú távú, nominális kamatszínvonal legfeljebb 2 százalékponttal lehet magasabb a három legalacsonyabb inflációt elérő EU-tagország hosszú lejáratú kamatrátájának átlagánál.
5. Az euróövezethez csatlakozó országok esetében legalább 2 évig nem kerülhet sor árfo-

lyam-korrekcióra egyetlen másik tagország valutájával szemben sem. Még egyszerűbben: a nemzeti valuta nem léphet ki az ERM-II árfolyamrendszerben meghatározott sávból.

A feltételeket az euróövezethez való csatlakozás előtt 2 évig folyamatosan kell teljesíteni.

Forrás: Maastrichti Szerződés eredeti szövege, nyilvános PM és MNB kiadványok.

Megjegyzés: Magyarországon a konvergenciakritériumokról folyó szakmai vitákban is csak ritkán idézik eredetiben a jogszabályt. A legtöbb kiadványban csak a fenti, tömörített, közgazdasági értelmezés szövege olvasható. Az Európai Unióról szóló megállapodás pontos jogi szövegét olvasva azonban megértheti az olvasó, hogy valójában ez a kritériumrendszer sokkal rugalmasabb és egyben komplexebb is, mint ahogyan azt a tömörített értelmezés alapján sokan gondolják. Fontos tudni azt, hogy a kritériumok pontos értelmezése részben az Európai Központi Bank, részben az Európai Statisztikai Hivatal Feladata. E két intézmény idevágó kézikönyvei, értelmező és elemző tanulmányai biztosan megtöltenének egy jókora könyvespolcot.

Hivatkozások

- Antal László – Csillag István – Mihályi Péter (2000a): *Magyarázzuk a globalizációt*. Népszabadság, aug. 12.
- Antal László – Csillag István – Mihályi Péter (2000b): *Versenyvilág Arany-keretben*. Népszabadság, okt. 5.
- Collier, Paul (2007): *The Bottom Billion – Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford University Press.
- Csaba László (2008): *A felemelkedő Európa*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csáki György (2008): *Régi-új kapitalizmus Amerikában*. Népszabadság, okt. 18.
- Csillag István – Mihályi Péter (2006): *Kettős kötés (A stabilizáció és a reformok 18 hónapja)*. Budapest, Globális Tudás Alapítvány.
- Csillag István – Mihályi Péter (2007): *Van még mit tanulnunk... (Válasz Szakolczai Györgynek)*. Pénzügyi Szemle, 1. sz.
- Csontos László – Király Júlia – László Géza (1977): *Az ezredvégi nagy borzongás*. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz., 569–596.
- Eichengreen, Barry (2003): *Pénzügyi válságok*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Heller Farkas (1937): *Közgazdasági lexikon*. Budapest, Grill Kiadás.
- IMF (2008): *Global Financial Stability Report*. IMF, okt., Washington, D. C.
- Jánossy Ferenc (1966/1975): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Kaldor, Nicholas (1934): *A Classificatory Note on the Determination of Equilibrium*. Review of Economic Studies, február.
- Keynes, John M. (1936/1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, KJK.
- Király Júlia – Nagy Márton – Szabó E. Viktor (2008): *Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei*. Közgazdasági Szemle, július – augusztus.
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszer-váltás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krugman, Paul (2008): *Don't Cry for Me, America*. The New York Times, jan. 18.
- Lányi Kamilla (1997): *A globális konvergencia változatai: Washington és Maastricht. I-II*. Külgazdaság, 11. és 12. sz.

- Levitt, Theodore (1983): *Globalization of Markets*. Harvard Business Review, május-június.
- Madarász Aladár (2008): *A szabadság tűzfalai*. Népszabadság, okt. 31.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1848): *A Kommunista Párt kiáltványa*. Letöltés helye: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm#s1>
- Marx, Karl (1894/1974): *A tőke III. kötete*. ld. Marx Engels Művei 25. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mihályi Péter (1989): *Az NSZK gazdaságpolitikája*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Mihályi Péter (1992): *Socialist Investment Cycles – Analysis in Retrospect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London.
- Mihályi Péter (2005): *Jó úton járunk? Magyarország euróstratégiája*. Közgazdasági Szemle, július – augusztus.
- Orbán Viktor (2008): *Kapzsiság, mértéktelenség áll a válság háttérében*. Beszéd a Protestáns Fórum és a THÉMA Egyesület konferenciáján, október 16. Letöltés helye: http://orbanviktor.hu/beszedek_list.php?item=58
- Pete Péter (1996): *Bevezetés a monetáris makroökonómiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pete Péter (1999): *Gondolatok a 'pénzvilág uralmáról', a pénzügyi rendszer megnövekedett szerepéről*. Közgazdasági Szemle, 5. sz.
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schiller, Robert J. (2000): *Irrational Exuberance*. Princeton University Press.
- Schiller, Robert J. (2008): *Subprime Solution: How Today's Global Financial Crisis Happened and What to Do about It*. Princeton University Press.
- Soros, George (2008): *The Crisis & What to Do About It*. The New York Review of Books, december 4.
- Stiglitz, Joseph E. (2003/2005): *A viharos kilencvenes évek – A világ eddig legprosperálóbb tíz évének új története*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Szakolczai György (2005): *A washingtoni konszenzus és ami utána következik*. Külgazdaság, október.
- Szilágyi Katalin – Balázs Zoltán (szerk.) (2008): *Globalizáció és kapitalizmus*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Williamson, John (1990): *What Washington Means by Policy Reform*. In: Williamson, J. (szerk.): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Washington, D. C., Institute for International Economics.
- Williamson, John (2000): *What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?* The World Bank Research Observer, augusztus.
- Williamson, John (2002): *Did the Washington Consensus Fail?* Outline of speech at the Center for Strategic & International Studies, Washington, D. C. Letöltés helye: <http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/paper.cfm?researchid=488>
- Williamson, John (2005): *Differing Interpretations of the Washington Consensus*. Előadás Varsóban, a L. Kozminiski Academy of Entrepreneurship and Management és a TIGER csoport konferenciáján, 2005. április 12-én. Letöltés helye: <http://www.tiger.edu.pl/publikacje/dist/williamson.pdf>
- Williamson, John (2008): *A Short History of the Washington Consensus*. In: Serra, Narcis – Stiglitz, Joseph E. (szerk.): *The Washington Consensus Reconsidered – Towards a New Global Governance*, Oxford, University Press.

Jegyzetek

- ¹ Az intézet ma is működik, csak a neve változott: *Peterson Institute for International Economics*.
- ² A fal 1989. november 10-én „omlott össze”.
- ³ Ez a kifejezés a nemzetközi közgazdasági és politikai nyelvben az 1990-es évek közepén terjedt el, miután a ma bevett szóhasználatnak megfelelően, hangsúlyos módon megjelent a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ILO 1994. évi jelentésében. Bár csak kivételképpen, de tény, hogy a közgazdasági szakirodalomban a „globalizáció” kifejezés már 1980-as évek legelején is előfordult. Különösen fontos és sokat idézett Levitt (1983) cikke.
- ⁴ Egy bő évtizeddel később Williamson (2002) a 80-as évek jellemzéseként egyfajta fordított apartheid-ről beszélt, melynek logikája szerint a fejlődő országok egy másik glóbusz részei, ahol szükségszerűen más gazdasági szabályszerűségek érvényesek, mint a fehérek által benépesített gazdag országokban.
- ⁵ A „harmadik világ” mint önálló kifejezés egy francia demográfustól, Alfred Sauvy-tól származik, aki egy 1952-ben megjelent cikkében, a nagy francia forradalom korszakából ismert „harmadik rend” analógiájára, Sieyes abbé nevezetes szavait aktualizálva alkotta meg ezt a fogalmat: „Ez a harmadik világ, amelyet mint a harmadik rendet nem vesznek tudomásul, kizsákmányolnak és megvetnek, valamivé akar lenni” – írta a *L’Observateur* című népszerű francia hetilapban.
- ⁶ Ezt a mozgalmat, 1955-ben hívta életre a független India első miniszterelnöke, Jawaharlal Nehru, és olyan további nagy nevek jellemezték, mint az egyiptomi Nasszer, az indonéz Sukarno vagy a jugoszláv Tito. Formálisan a szervezet még ma is létezik, több mint 100 ország a tagja.
- ⁷ A kelet-európai reformközgazdászok teljesítményére való összevetés gondolatáért köszönettel tartozom Bauer Tamásnak.
- ⁸ Ld. a Szilágyi – Balázs (2008) válogatott tanulmánykötet írásait és Collier (2007) már említett monográfiáját is.
- ⁹ Magyarul ld. Eichengreen (2003).
- ¹⁰ Az idevágó szakirodalom áttekintését ld. Mihályi (1992).
- ¹¹ A mikroökonómiai kurzusokon ritkán említik, de azért érdemes tudni, hogy az első ilyen modellt a magyar származású Káldor Miklós publikálta. Ebben az epertermelés példáján mutatta be, hogy miképpen alakulhat ki ciklus az árak és a volumenek folyamatos, egymáshoz való alkalmazkodása során. Ld. Kaldor (1934).
- ¹² 1987 és 2007 között az amerikai lakáspiacon az átlagos, inflációtól megtisztított áremelkedés mértéke 83% volt, a legfrekvenciáltabb városokban és régiókban – az ún. *Sunbelt-övezetben*, ahova nagy tömegben települtek át a nyugdíjasok – a (reál) árak 211%-kal nőttek ugyanebben az időszakban. Forrás: Standard & Poors Case Schiller Home Price Index.
- ¹³ Ezekről részletes áttekintés olvasható magyar nyelven Lányi (1997) és Szokolczai (2005) tanulmányaiban.
- ¹⁴ A matematika nyelvére lefordítva ez a világgép a zéró-összegű játék modelljét sugallja, ahol tehát minden fillérnyi nyereséggel szemben ugyanakkora összegű veszteség áll. Ebben az összefüggésben érdemes idézni Orbán Viktor pártelnök közelmúltban tartott, terjedelmes és alapos felkészülést sejtető előadásának egy fontos részletét: „Azt hallottam tegnap Brüsszelben, hogy (...) milyen gazdasági, pénzügyi és kormányzat-technikai összetevői vannak annak a hibásorozatnak, amely most a megrendülés szélére sodorta a világ pénzügyi rendszerét. (...) Ez egy ember okozta válság. Nagyon egyszerűen kifejezem magamat: loptak, csaltak, hazudtak, hamisítottak, eltitkolták a valóságos tényeket, és mindezt azért tették, hogy minél több pénzhez juthassanak. Vagyis kapzsiság, mértéktelenség húzódik meg a mostani pénzügyi válság legmélyebb dimenziójában.” (Orbán, 2008.)
- ¹⁵ Ld. Krugman (2008) ítéletét: „A Fed és a Bush-kormányzat igazi bűne az, hogy szülői felügyelet nélkül hagyták az eszement piacokat.”
- ¹⁶ Vagyis a fentieket ismét a matematika nyelvére fordítva úgy fogalmazhatunk, hogy a munkamegosztás és a verseny nyomán a termelési folyamatra a növekvő hozadék a jellemző.
- ¹⁷ Rostownak az volt a fő állítása, hogy a gazdasági növekedésnek öt szakasza van, s ezeken minden országnak végig kell mennie. A kommunista országok azért fogadták Rostow könyvét megbotránkozva, mert alcíme így hangzott: „Egy nem-kommunista kiáltvány”. A könyvet magyar nyelven máig nem adták ki.

¹⁸ Szabadjon megemlítenem, hogy kandidátusi disszertáciomban, amit a rendszerváltás idején öntöttem könyvalakba, már hosszasan értekeztem arról, hogy miért életképtelen, és ezért Magyarországra sem átvihető az ún. szociális piacgazdaság modellje (ld. Mihályi, 1989: 65–106). Véleményemen az sem változtat, hogy a „szociális piacgazdaság” kifejezést hatályos alkotmányunk bevezetője is tartalmazza.

¹⁹ Marx – Engels, 1848, I. fejezet.

²⁰ Ld. Stiglitz nyilatkozatát a Japánban megjelenő ASAHI SHIMBUN c. újság angol nyelvű változatában, 2008. nov. 5.

²¹ A politikai köznyelvben ez volt az „*affordable housing*” jelszó valódi tartalma.

²² Az ilyen típusú érvelés kritikáját magyar nyelven ld. Csontos és szerzőtársai (1977) és Pete (1999) tanulmányában, illetve Madarász (2008) cikkében.

²³ Ld. Király és szerzőtársai (2008).

²⁴ I. felv. 3. szín. Arany János fordítása.

²⁵ Ez a megkülönböztetés Hegeltől származik. Érvelését egy szemléletes példával támasztotta alá. Egy iskola diákjait az igazgató büntetésből felsorakoztatja a szobája előtt, és órákon át várakoztatja. Az unatkozó diákok lökdödni kezdik egymást, a leghátsó az előtte levőt, az meg az ő előtte állót. Végül az ajtó előtt álló diák nekiesik az üvegajtónak és betöri. Kit fog felelősségre vonni az igazgató? Nagy valószínűséggel azt a diákot, aki közvetlenül felelős az üveg betöréséért, mert az ő szerepe az igazgató számára közvetlenül látható, az előzményeknek, a közvetett oksági láncolatnak nincs nyoma.

²⁶ Pontosan így érvel Pete (1996) is. Id. mű 18–19. o.

²⁷ Azt is jól tudjuk, hogy az egyén számára a végtelenül hosszú hitelezési láncolat teszi lehetővé, hogy életpályája során kiküszöbölje azt az automatikus hatást, amit egyébként bevételeinek szükségzerű ingadozása az egyén és családja fogyasztására gyakorolna. Ld. M. Friedman permanensjövedelem-hipotézisét, illetve Modigliani életpályaciklus-modelljét.

²⁸ Napjaink vitáiban ennek az állításnak az alátámasztására sokszor idézik Warre Buffet-et, az amerikai tőkepiac egyik legsikeresebb befektetőjét, a világ egyik leggazdagabb emberét, aki ezeket a rendkívül komplex pénzügyi technikákat „időzített bombának”, sőt „tömegpusztító fegyvernek” nevezte, amelyek nem csak a termékek vevőit és eladóit, de az egész gazdasági rendszer biztonságát fenyegetik. Azt azonban ritkán teszik hozzá, hogy ez a figyelmeztetés nem mostanában, hanem több mint öt évvel ezelőtt hangzott el (*Fortune*, 2003. március 3.).

²⁹ Az adatok forrása IMF (2008) 18. o.

³⁰ MEM 25. k. 385. o.

³¹ Ld. Keynes, 1936/1965: 175–186.

³² Utólag egyébként az is egyértelmű, hogy az élelmiszerárak világszerte végbement nagy emelkedésében is tetten érhető egy fajta kormányzati kudarc. A Bush-kormány masszív állami támogatást kínált a biodízel programok beszállítóinak. Ezzel végeredményben élelmiszerhiányt generált, ami azután felhajtotta az árakat.

³³ Ld. Bánfi Tamás nyilatkozatát a Népszabadság 2008. nov. 27-i számában.

³⁴ Egy korábbi cikkemben (Mihályi, 2005) részletesen bemutattam azt az öt fő érvet, amelyek alapján nagy felkészültségű, tekintélyes hazai közgazdászok kezdettől fogva kritizálták a maastrichti kritériumokat. Ezek a következők: (i) a maastrichti kritériumok önkényes számkombinációk; (ii) a posztkommunista országok költségvetési deficitje nem a felelőtlen döntéshozatal következménye, hanem strukturális okokra vezethető vissza; (iii)-(iv) a megengedettnél magasabb infláció a Balassa – Samuelson-hatás miatt, illetve az örökölt és csak lassan felszámolható belső áraránytalanságok miatt elkerülhetetlen; (v) a többletinfláció miatt magas a költségvetés hiánya. Már abban az írásban is amellet érveltem, hogy a maastrichti kritériumok bírálata, ha Magyarországról indul ki, teljességgel hiteltelen. Aki ismeri az Aesopus-mesét, az csak azt mondhatja nekünk: savanyú a szőlő!